

کتابخانه رضوی شیخ صدوق بازشناسی منابع مکتوب روایات رضوی در آثار شیخ صدوق

اسماعیل اثباتی^۱

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۴/۲۹ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۱۱/۱۱)

چکیده

شیخ صدوق اهتمام خاصی به جمع‌آوری روایات رضوی داشت که حاصل آن نگارش کتاب عیون اخبار الرضا(ع) است. سوگمندان بسیاری از منابعی که دانشمندان آن روزگار از آن‌ها بهره می‌بردند از گردباد حوادث ایمن نمانده و تنها راه اطلاع از محتوای آن‌ها مراجعه به گزارش‌هایی است که از آن‌ها در کتاب‌ها باقی مانده است. با مطالعه عناوین ابواب، موضوع و سندهای روایات و مقایسه آن‌ها با اطلاعات رجالی می‌توان برخی از این کتاب‌ها را شناسایی کرد. در این نوشتار ۳۰ مورد از منابع مورد استفاده شیخ صدوق شناسایی شده است. از جمله کتاب‌های مسائل حسن بن علی الوشاء، محمد بن سنان، فتح بن یزید جرجانی، کتاب «الفرق بین الامه و الال» ریان بن صلت، کتاب «ذکر مجالس الرضا مع اهل الادیان» اثر نوفلی. با استفاده از نتایج این پژوهش می‌توان گام‌های مهمی برای بازیابی و بازسازی میراث مفقود روایات رضوی برداشت.

واژگان کلیدی: روایات امام رضا(ع)، شیخ صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، منبع‌شناسی.

۱. استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه علامه طباطبائی؛
Email: esbati@atu.ac.ir

۱. طرح مسئله

شیخ صدوق (م ۳۸۱) در خشان‌ترین چهره حدیث شیعه در روزگار خود بود. او کتاب‌های مشهور و مورد استفاده شیعه را جمع‌آوری کرده بود و حتی در مسافرت‌های خود، آن‌ها را همراه خود می‌برد (صدوق، من لایحضره الفقیه، ۳/۱-۵). از امتیازات خاص شیخ صدوق می‌توان به مسافرت‌های متعدد او و بهره‌گیری از مشایخ و منابع حدیثی شهرهای گوناگون به خصوص مناطق شرقی جهان اسلام اشاره کرد.

در روزگار شیخ صدوق و پس از ایشان، با نگاشته شدن کتاب‌های بزرگ حدیثی استفاده از کتاب‌ها و رساله‌های کوچک کم‌کم به دست فراموشی سپرده شد و گردباد حوادث نسخه‌های بسیاری از این منابع را با خود برد. اما مطالب برخی از این منابع در کتاب‌های دیگر باقی مانده است و با شناسایی آن‌ها می‌توان به بازسازی و احیای برخی از این منابع همت گماشت. خوشبختانه بخش قابل توجهی از آثار شیخ صدوق تا روزگار ما باقی مانده که می‌توان با جستجو در این آثار با منابع پیشینیان آشنا شد و برخی از آن‌ها را استخراج و بازسازی کرد، نکته‌ای که محمد کاظم رحمتی به درستی به آن اشاره کرده و درباره اهمیت آن در مقاله «بازیابی متون کهن امامی در آثار شیخ صدوق» سخن گفته است (حدیث اندیشه، شماره اول، بهار و تابستان، ۱۳۸۵). او تنها به معرفی دو مورد از منابع کتاب عیون اخبار الرضا(ع) پرداخته است. اصلی‌ترین پرسش نوشتار حاضر این است که کدامیک از منابع مربوط به روایات امام رضا(ع) تا روزگار شیخ صدوق باقی مانده بود و شیخ صدوق از آن‌ها استفاده کرده است. پس از شناسایی این منابع و روایات نقل شده از آن‌ها می‌توان نسبت به اعتبارسنجی روایات منقول از این منابع و همچنین بازیابی و بازسازی این منابع اقدام کرد. این مسئله از آن‌رو اهمیت بیشتری دارد که با توجه به حضور امام رضا(ع)، در خراسان بسیاری از روایات ایشان از طریق راویان خراسانی نقل شده و نسخه‌هایی از روایات ایشان در مناطق شرقی جهان اسلام وجود داشته است که در مناطقی غربی و مرکزی مانند عراق نایاب بوده و به دست محدثان آن دیار نرسیده است. شیخ صدوق با اهتمامی که به مسافرت به مناطق شرقی جهان اسلام داشته، از مشایخ منحصر به فردی استفاده کرده که بسیاری از آن‌ها برای محدثان و رجالیان مناطق مرکزی و غربی مانند کوفه و بغداد ناشناخته بوده‌اند. از این رهگذر او نسخه‌هایی را شناسایی و از آن‌ها نقل کرده که فهرست‌نگارانی مانند شیخ طوسی و نجاشی به آن دست‌نیافته‌اند. به ویژه آنکه شیخ صدوق به جمع‌آوری روایات امام رضا(ع) اهتمام ویژه‌ای داشته و کتابی خاص در این زمینه از روایات امام گرد آورده است.

۲. پیشینه تحقیق

در سال‌های اخیر با توجه به اهمیت بازبایی منابع و مصادر کتاب‌های پیشینیان تلاش‌های بسیاری برای شناسایی و بازسازی منابع صورت گرفته است؛ از جمله آن‌ها می‌توان به تلاش‌هایی برای شناسایی منابع تفسیر قمی (رحمان ستایش، محمد کاظم و شهیدی، روح الله، حدیث پژوهی، شماره ۹، تابستان ۱۳۹۲)، الکافی (حمادی، عبدالرضا، حدیث پژوهی، تابستان ۹۳؛ اثباتی، اسماعیل و طباطبایی، سید کاظم، علوم حدیث، شماره ۷۱، بهار ۱۳۹۳؛ اثباتی، اسماعیل و رستمی محمدحسن، حدیث پژوهی، شماره ۱۴، اسفند ۱۳۹۴؛ اثباتی، اسماعیل و طباطبایی، سید محمد کاظم، کتاب قیم، شماره ۱۷، زمستان ۱۳۹۶)، تفسیر نعمانی (زعفرانی‌زاده، سعید، علوم حدیث، زمستان ۸۵) اشاره کرد. تلاش برای احیای نسخه‌های برجای مانده از روایات امام رضا(ع) هم از دیرباز آغاز شده و برخی نسخه‌ها شناسایی و احیا شده‌اند که از آن جمله می‌توان به مسند الرضا(ع) اثر سلیمان بن داوود غازی اشاره کرد. با این وصف به نظر می‌رسد، تلاش برای بازبایی و سپس بازسازی منابع مفقود روایات مورد غفلت واقع شده است. نگارنده پیش از این به منبع‌شناسی مناظرات امام رضا(ع) در آثار شیخ صدوق پرداخته است (اثباتی، اسماعیل، حدیث پژوهی، شماره ۲۶، پاییز و زمستان ۱۴۰۰) و در این نوشتار تلاش می‌کند منابع سایر روایات امام رضا(ع) را شناسایی کند.

۳. روش شناسایی منابع

شیخ صدوق در مقدمه من لایحضره الفقیه اشاره می‌کند که برای تألیف کتاب خود از منابع مشهور و مورد اعتمادی مانند کتاب‌های حریز، حلبی و علی بن مهزیار استفاده کرده است (صدوق، من لایحضره الفقیه، ۳/۱-۴). همچنین با مراجعه به بخش مشیخه کتاب فقیه می‌توان با برخی از منابع مورد استفاده او آشنا شد (همان، ۴۲۲/۴). اما متأسفانه این شیوه برای نام بردن از منابع در سایر آثار او دنبال نشده و به عنوان نمونه در مقدمه یا پایان کتاب عیون اخبار الرضا(ع) به منابع مورد استفاده‌اش اشاره نمی‌کند. این مسئله، شناسایی منابع کتاب عیون اخبار الرضا(ع) را با دشواری روبرو می‌کند، اما همچنان راه‌هایی برای بازشناسی این منابع وجود دارد.

شیخ صدوق در کتاب‌های خود، گاهی نام منبع خود را ذکر کرده است؛ به عنوان نمونه تصریح می‌کند که این روایت را از «کتاب الرحمه»، سعد بن عبدالله اشعری،

(صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۲۲/۲ - ۲۴) کتاب «العلل» فضل بن شاذان (همان، ۱۰۶/۲ - ۱۲۹ باب ۳۵) یا «کتاب الجامع» محمد بن ولید (همان، ۳۰۰/۱ - ۳۰۴) روایت می‌کند. البته این موارد بسیار محدود است. در موارد دیگر نیز با بررسی شواهد و قرائن موجود به شناسایی منابع احتمالی پرداخته شده است.

در موارد متعددی، شیخ صدوق رساله‌ها و کتاب‌های کوچکی را به صورت کامل در کتابش نقل کرده و عنوان باب را از عنوان کتاب وام گرفته است. به عنوان نمونه باب «ذکر مجلس الرضا(ع) مع المامون فی الفرق بین العترة و الامه»، از کتاب «الفرق بین الامه و الال» ریان بن صلت (همان، ۲۰۷/۱ - ۲۱۸) و باب ۱۲ و ۱۳ درباره مناظرات امام از کتاب «ذکر مجالس الرضا مع اهل الادیان»، اثر حسن بن محمد نوفلی گرفته شده است (همان، ۱۳۹/۱ - ۱۵۹ و ۱۵۹ - ۱۷۰). در مواردی به این باب روایات دیگری که در همان موضوع از منابع دیگر به دستش رسیده را نیز افزوده است. مانند باب «ما حدث به ابوالصت الهروی عن ذکر وفاة الرضا(ع) انه سم فی عنب» که از کتاب «وفاة الرضا» اثر اباصلت هروی نقل شده اما در آخر باب روایتی در این موضوع به آن افزوده شده است (همان، ۲۷۱/۱ - ۲۷۵).

گاهی شیخ صدوق روایات متعددی را با سند یکسان و پشت‌سر هم نقل کرده است. این موارد نشان دهنده این است که این بخش کتاب در حقیقت برگرفته از کتابی مشخص است که شیخ صدوق از آن استفاده کرده است. به عنوان نمونه ۱۰۰ حدیث پشت‌سر هم و با یک سند مشخص از امام نقل شده است (همان، ۶۳/۲ - ۷۳).

سبک گزارش برخی روایات نیز می‌تواند در شناسایی منبع نقل آن‌ها به ما کمک کند. به عنوان نمونه وقتی شیخ صدوق سؤالات یک راوی از امام و پاسخ‌های امام را گزارش کرده است. این روایات احتمالاً از کتاب مسائل نقل شده است. اگر در منابع فهرست راوی مورد نظر صاحب «مسائل» معرفی شده باشد، در این صورت قرینه مهمی برای شناسایی منبع اصلی در اختیار داریم.

در مواردی نیز شیخ صدوق از کتابی استفاده کرده است، اما با توجه به اینکه موضوع روایات کتاب متنوع بوده، روایات آن را در ابواب متعدد کتابش پراکنده کرده است. در این موارد شناسایی منبع دشوارتر می‌شود، چون باید ابتدا اسناد تکراری در کل کتاب را جمع‌آوری و مرتب کرد و پس از آن به مطالعه آن پرداخت.

یکی دیگر از اقدامات لازم برای شناسایی منابع احتمالی، مراجعه به کتاب‌های

فهرست است. پس از بررسی اسناد روایات در کتاب‌های شیخ صدوق، به کتاب‌های فهرست مراجعه می‌کنیم و اطلاعات موجود درباره افراد موجود در اسناد تکراری را بررسی می‌کنیم. در مواردی یکی از این افراد دارای کتابی است که با سندی مشخص این کتاب روایت شده و در مواردی هم در اختیار صاحبان فهرست قرار گرفته است. اگر شیخ صدوق، با همین سند روایاتی نقل می‌کند، به این معنی است که این کتاب با همان سند نجاشی یا شیخ طوسی در اختیار شیخ صدوق بوده و در تدوین کتاب‌هایش از آن بهره برده است.

در مواردی نیز شیخ صدوق با اسنادی متفاوت، از آن منابع نقل کرده است، که گاهی برای نویسندگان فهرست ناشناخته بوده، یا برای اختصار، به نقل آن سند نپرداخته‌اند. با توجه به مسافرت‌های متعدد شیخ صدوق در نواحی مختلف به خصوص شرق جهان اسلام، گاهی او از منابعی بهره گرفته است که برای نویسندگان کتاب‌های فهرست و رجال ناشناخته بوده و از آن نامی به میان نیاورده‌اند.

گاهی شیخ صدوق از کتابی که مربوط به روایات امام رضا(ع) بوده، روایات اندکی نقل کرده است، در این موارد احتمال اینکه این کتاب به دست شیخ صدوق نرسیده، بلکه تنها برخی از روایات آن با واسطه منابع بعدی به دست شیخ صدوق رسیده باشد، تقویت می‌شود.

۴. کتاب‌های روایات امام رضا(ع)

کتاب‌هایی که روایات منقول از امام رضا(ع) را در خود جای می‌داد، شامل گونه‌های متعددی بود که به آن‌ها اشاره می‌شود.

۴.۱. کتاب‌های مسائل

مکتوباتی که بر محور پرسش‌های راویان از ائمه و پاسخ‌های ایشان شکل گرفته است، معمولاً با عنوان مسائل شناخته می‌شوند.

۴.۱.۱. مسائل الرضا(ع)، حسن بن علی الوشاء

حسن بن علی الوشاء از بزرگان اصحاب امام رضا(ع) و از چهره‌های سرشناس شیعه، دارای آثاری از جمله مسائل الرضا(ع) است. نجاشی کتاب مسائل را از طریق احمد بن

ادریس از احمد بن محمد بن عیسی از وشاء روایت می‌کند (نجاشی، ۴۳-۴۴). روایاتی که شیخ صدوق از طریق، سعد بن عبد الله از احمد بن محمد بن عیسی از وشاء از امام روایت می‌کند، به احتمال بسیار از همین کتاب است؛ چون این کتاب به وسیله احمد بن محمد بن عیسی به دست نجاشی رسیده و به همین طریق هم به دست شیخ صدوق رسیده است (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۱۰/۲، ۱۵، ۱۸، ۲۴، ۸۱).

۲.۱.۴. مسائل محمد بن سنان (م ۲۲۰) از امام رضا(ع)

این کتاب ابن‌سنان در زمان نجاشی مشهور بوده (نجاشی، ۳۲۸) و شیخ صدوق آن را در باب ۳۳ کتابش ذکر کرده است (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۹۵/۲-۱۰۶).

۳.۱.۴. مسائل احمد بن عمر الحلال

احمد بن عمر الحلال از راویان امام رضا(ع) است که مسائلی را از ایشان نقل کرده است. محمد بن عیسی بن عبید از عبدالله بن محمد از احمد این کتاب را روایت کرده است (نجاشی، ۹۹). شیخ طوسی وی را صاحب کتابی می‌داند که محمد بن علی کوفی آن را از احمد روایت کرده است (طوسی، الفهرست، ۸۲). شیخ صدوق یکی از سؤالات احمد از امام رضا(ع) را نقل کرده است (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۲۴۶/۱؛ همو، علل الشرایع، ۱۹۷/۱ و ۱۹۸؛ همو، کمال الدین و تمام النعمه، ۲۰۲ و ۲۰۳). اما با توجه به اهمیت کتاب به نظر می‌رسد، اگر این کتاب در اختیار شیخ صدوق بود، بیش از یک روایت از آن نقل می‌کرد. این مسئله احتمال استفاده از منابع واسطه را تقویت می‌کند. بر این اساس این کتاب از منابع با واسطه شیخ صدوق به شمار می‌رود.

۴.۱.۴. مسائل سعد بن سعد

سعد بن سعد اشعری قمی فردی مورد اعتماد از اصحاب امام رضا(ع) و امام جواد(ع) است. وی کتاب مسائلی از امام رضا(ع) داشته که محمد بن خالد برقی از او روایت کرده است (نجاشی، ۱۷۹). این کتاب در اختیار شیخ کلینی (کلینی، ۵۱۴/۳ و ۵۲۳ و ...) و شیخ صدوق (صدوق، التوحید، ۴۶) بوده و از آن روایت کرده‌اند. شیخ صدوق یک روایت از این کتاب را در عیون اخبار الرضا(ع) نقل کرده است (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۲۹۹/۲ و احتمالاً ۲۴۶/۱). نقل اندک از این منبع احتمال استفاده از منابع واسطه را تقویت می‌کند.

۴.۱.۵. مسائل یاسر خادم

یاسر، خادم امام رضا(ع)، کتاب مسائلی دارد که برقی آن را روایت کرده است (نجاشی، ۴۵۳؛ طوسی، الفهرست، ۲۶۷).

شیخ صدوق روایاتی از یاسر خادم نقل کرده که با دقت در اسانید و نوع متنی که نقل شده است و هماهنگی این روایات با نام کتاب می‌توان گفت: این روایات از کتاب مسائل یاسر نقل شده است، این کتاب را علی بن ابراهیم از پدرش برای شیخ صدوق روایت کرده است (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۲۵۱/۱، ۹/۲، ۱۵، ۱۸ و ...). علاوه بر این موارد علی بن ابراهیم روایات متعددی را از یاسر خادم و دیگران شنیده بود که با گذشت زمان بسیاری از آن‌ها را فراموش کرد (همان، ۱۸/۲). علی بن ابراهیم در جای دیگر مطالبی راجع به شهادت امام از یاسر شنیده و عنوان می‌کند، دوست ندارم آن‌ها را در کتابم ذکر کنم (همان، ۲۷۰/۲). دو گزارش اخیر احتمال نقل روایات یاسر از کتاب علی بن ابراهیم را تقویت می‌کند. در این صورت علی بن ابراهیم روایات یاسر را در کتابش ثبت کرده که احتمالاً تعدادی از این روایات برگرفته از کتاب یاسر بوده است.

۴.۱.۶. مسائل ابراهیم بن ابی محمود

ابراهیم بن ابی محمود خراسانی از امام رضا(ع) و امام کاظم(ع) روایت می‌کند، او صاحب کتاب مسائلی بوده است که کشی این مسائل را مروی از امام کاظم(ع) می‌داند (نجاشی، ۲۵؛ طوسی، الفهرست، ۴۱؛ طوسی، اختیار معرفه الرجال، ۸۳۸/۲).

شیخ صدوق روایت‌های او را از حضرت عبد العظیم (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۱۱۳/۱، ۱۰۵، ۱۱۶، ۲۷/۲)، حسین بن احمد مالکی از پدرش (همان، ۲۷۱/۱ - ۲۷۲)، ابراهیم بن هاشم (همان، ۲۱/۲) و دیگران نقل می‌کند (همان، ۲۴/۲). شیخ صدوق با همان سندی که به کتاب «مسائل» در کتاب‌های رجال ثبت شده، به روایات ابراهیم بن ابی محمود دسترسی داشته و از آن‌ها نقل کرده که شامل سؤالاتی از امام رضا(ع) است (صدوق، من لایحضره الفقیه، ۴۲۸/۴). تقریباً همه روایاتی که ابراهیم نقل می‌کند از امام رضا(ع) شنیده است (علاوه بر سؤالاتی که در من لایحضره الفقیه آمده است، به عنوان نمونه نک: کلینی، ۵۱/۳، ۵۵، ۳۵۱/۴، ۴۲۳ - ۴۲۴ و ... که همگی سؤالات ابراهیم از امام رضا(ع) است) و از آنجا که امام کاظم(ع) و امام رضا(ع) هر دو با کنیه ابوالحسن شناخته می‌شده‌اند، نام کتاب در رجال کشی به اشتباه «مسائل موسی(ع)» (طوسی، اختیار معرفه الرجال، ۸۳۸/۲) ثبت شده است.

۷.۱.۴. مسائل فتح بن یزید جرجانی

فتح بن یزید جرجانی صاحب کتاب المسائل است که محمد بن جعفر از احمد بن ابی عبدالله از فتح آن را برای نجاشی روایت کرده است (نجاشی، ۳۱۱). شیخ طوسی او را صاحب کتابی دانسته که آن را شیخ صدوق از ابن ولید از صفار از مختار بن بلال از او روایت می‌کند (طوسی، الفهرست، ۲۰۱). البته اسم راوی کتاب در طریق شیخ طوسی، مختار بن محمد بن مختار همدانی است که به اشتباه نام مختار بن بلال آمده است (نک: همان، پانوشت ص ۲۰۱، و طوسی، الرجال، ص ۴۳۷). شیخ در رجال نام او را یکبار در زمرة اصحاب امام هادی(ع) (طوسی، الرجال، ۳۹۰)، و یکبار در باب من لم یرو (همان، ۴۳۶)، ذکر کرده است. ابن غضائری او را صاحب مسائل از ابوالحسن(ع) دانسته و می‌نویسد: اختلاف وجود دارد که این ابوالحسن منظور امام رضا(ع) است یا ابوالحسن ثالث و این شخص ناشناخته است. «و الشخص مجهول و الاسناد الیه مدخول» (ابن غضائری، ۸۴-۸۵). با مراجعه به روایات و منابع رجالی دلایلی برای اینکه منظور از ابوالحسن، امام رضا(ع) است وجود دارد. همان‌گونه که برای اثبات روایت وی از امام هادی(ع) نیز شواهدی وجود دارد (در این باره نک: خویی، ۱۴/۲۶۵-۲۷۰).

شیخ صدوق یک روایت طولانی از این کتاب در عیون اخبار الرضا(ع) نقل کرده است. شیخ این روایت را از محمد بن علی ماجیلویه از علی بن ابراهیم از مختار بن محمد از فتح از ابوالحسن(ع) درباره توحید نقل کرده است (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۱۱۷/۱-۱۱۸). چنان‌که گذشت شیخ طوسی تصریح کرده که این کتاب در اختیار شیخ صدوق بوده است؛ در این صورت نقل اندک از کتاب باید علت دیگری داشته باشد و البته باید این نکته را نیز در نظر داشت که چه بسا حجم کتاب اندک بوده است و روایت طولانی شیخ صدوق، بخش عمده‌ای از حجم کتاب را در برداشته و سایر روایات کتاب نیز از منابع دیگر به دست شیخ صدوق رسیده بوده و از آن طرق نقل کرده باشد.

۸.۱.۴. کتاب حسن بن جهم

حسن بن جهم بن بکیر بن اعین شیبانی، فردی مورد اعتماد و از راویان امام کاظم(ع) و امام رضا(ع) است. او کتابی دارد که از چند طریق روایت شده است (نجاشی، ۵۰). شیخ طوسی او را صاحب کتاب مسائل می‌داند (طوسی، الفهرست، ۹۷).

شیخ صدوق روایاتی از حسن بن جهم از امام رضا(ع) نقل می‌کند، از جمله روایتی

درباره شهادت امام به وسیله مامون (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۲/۲۱۶ - ۲۱۸). علی بن اسباط (همان، ۱/۲۷۸)، احمد بن علی انصاری (همان، ۱/۱۵، ۲/۲۱۶) و دیگران (همان، ۲/۲۶۰، ۱۵۸، ۵۴)، روایت‌های حسن بن جهم را نقل می‌کنند.

۲.۴. کتاب یا نسخه‌ای از روایات امام رضا(ع)

۲.۴.۱. نسخه عبد الله بن محمد رازی

عبد الله بن محمد بن علی بن عباس بن هارون تیمی رازی، نسخه‌ای را از امام رضا(ع) نقل می‌کند. این نسخه را محمد بن عمر از حسن بن عبد الله از پدرش عبد الله روایت می‌کند (نجاشی، ۲۲۸).

شیخ صدوق این کتاب را که شامل حدود ۱۰۰ حدیث بوده نقل می‌کند. در طریق شیخ صدوق، محمد بن عمر جعابی از حسن بن عبد الله تیمی از امام رضا(ع) این روایات را نقل می‌کنند که به نظر می‌رسد نام عبد الله در این طریق افتاده است. این احتمال هم وجود دارد که حسن بن عبد الله کتاب پدرش را با احادیثی که خود از امام رضا(ع) شنیده است، تکمیل کرده است؛ چون از حدیث شماره ۲۱۴ تا ۲۷۸ عیون اخبار الرضا(ع)، نام عبد الله در سند نیست و حسن خود مستقیماً روایاتی را از امام نقل می‌کند، اما از حدیث ۲۷۸ تا ۳۱۴ را حسن از پدرش عبدالله نقل می‌کند (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۲/۶۳ - ۷۳).

۲.۴.۲. کتاب‌های عبد الله بن احمد طائی

عبد الله بن احمد بن عامر نسخه‌ای را با واسطه پدرش از امام رضا(ع) نقل می‌کند (نجاشی، ۲۲۹). شیخ صدوق تمام یا بخش زیادی از این نسخه را نقل کرده است. عبد الله می‌گوید: پدرم در سال ۲۶۰ گفت: امام رضا(ع) در سال ۱۹۴ این احادیث را فرمودند. سپس ۱۸۶ حدیث را نقل می‌کند. البته شیخ دو سند دیگر هم به این احادیث دارد که نشان می‌دهد در آن مجلس غیر از احمد بن عامر، افراد دیگری مانند: احمد بن عبدالله هروی شیبانی و داوود بن سلیمان فراء نیز حضور داشته‌اند (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۲/۲۸ - ۵۳). شیخ با سندی مشابه که اختلاف اندکی دارد، روایت دیگری را از همین منبع نقل می‌کند (همان، ۲/۱۴۴).

علاوه بر این شیخ صدوق دو روایت دیگر هم از عبدالله از پدرش نقل می‌کند. این دو

روایت را شیخ صدوق در یک باب آورده است. با توجه به تفاوت سند بین عبدالله تا شیخ صدوق، با این سند مشهور، احتمالاً این دو روایت از کتاب‌های دیگر عبدالله بوده است (همان، ۲۱۸/۱-۲۲۵). از آنجا که موضوع روایت طولانی با کتاب قضایا امیرالمؤمنین(ع) نزدیکی دارد، احتمال اینکه بخشی از این کتاب باشد، وجود دارد. شیخ روایتی را از ابوعمر القطان از احمد بن عبدالله بن عامر طائی، در یکی از محله‌های بغداد شنیده است که از پدرش از امام رضا(ع)، در سال ۱۹۴ نقل کرده است. این روایت را امام رضا(ع)، به واسطه پدرانشان از امام علی(ع) نقل کرده‌اند که مربوط به دادخواهی حضرت فاطمه (س) در روز قیامت است (همان، ۱۲/۲). با توجه به اینکه سال نقل روایت همان ۱۹۴ است و در آن راوی از پدرش از امام و امام رضا(ع)، از پدرانشان از امیرالمؤمنین(ع) روایت را نقل کرده‌اند، می‌توان گفت که در سند روایت نام احمد و عبدالله جابه‌جا شده است و این روایت هم از کتاب پیش گفته است.

۳.۲.۴. نسخه حسن بن علی بن فضال

علی بن حسن بن علی بن فضال از پدرش نسخه‌ای از روایات امام رضا(ع) را روایت کرده است. این نسخه را شیخ صدوق روایت می‌کند، اما در بین کوفیان شناخته شده نیست و آن‌ها به دیده تردید به آن می‌نگرند (نجاشی، ۳۶ و ۲۵۸).

شیخ صدوق همه یا بخش‌هایی از این نسخه را از طریق احمد بن محمد بن سعید کوفی همدانی از علی بن حسن از پدرش از امام رضا(ع) نقل کرده است. اما بین احمد بن محمد بن سعید و شیخ صدوق یک واسطه وجود دارد، این واسطه محمد بن احمد بن ابراهیم المعاذی (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۱/ ۱۱۵)؛ احمد بن حسین قطان (همان، ۱/ ۱۸۹-۱۹۲؛ ۲/ ۹۲)؛ محمد بن ابراهیم بن اسحاق طالقانی (همان، ۱/ ۱۹۲-۱۹۴ و ۲۳۵-۲۳۶ و ۲۴۷) (در این روایت احمد بن محمد به اشتباه محمد بن احمد آمده است) و ۲۵۴ و ۲۶۱ و ۲۶۲ و ۲۷۱ و ۶۲/۲، ۸۱، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۹۱-۹۲) یا محمد بن بکران نقاش (همان، ۱/ ۱۱۸) است. در مواردی هم شیخ اسم دو یا چند نفر از مشایخش را همزمان آورده است؛ مثلاً محمد بن بکران نقاش و محمد بن ابراهیم بن اسحاق طالقانی (همان، ۱/ ۲۶۳-۲۶۵) یا احمد بن حسین قطان و محمد بن بکران نقاش و محمد بن ابراهیم بن اسحاق طالقانی (همان، ۱/ ۲۶۵-۲۶۷) یا محمد بن بکران نقاش در مسجد کوفه و محمد بن ابراهیم بن اسحاق المکتب در ری (همان، ۱/ ۲۶۷-).

(۲۶۸). این موارد نشان می‌دهد که شیخ صدوق این رساله را از چند نفر از مشایخش و در مکان‌هایی مانند ری و مسجد کوفه در سال ۳۵۴ شنیده است.

۴.۲.۴. کتاب داوود بن سلیمان قزوینی

داوود بن سلیمان بن جعفر قزوینی کتابی دارد که از امام رضا(ع) روایت می‌کند (نجاشی، ۱۶۱). شیخ طوسی داوود بن سلیمان بن یونس بن احمد الغازی را در زمرة اصحاب امام رضا(ع) نام می‌برد و اشاره می‌کند که ابن مهرویه از وی روایت می‌کند (طوسی، الرجال، ۳۵۷). از طرفی در نسخه‌های دیگر رجال به جای «ابن احمد»، «ابو احمد» آمده است (طوسی، رجال، ۳۵۷، پانوش ۳). با مراجعه به کتاب عیون اخبار الرضا(ع) متوجه می‌شویم که بیشتر روایات داوود بن سلیمان در این کتاب از طریق ابن مهرویه قزوینی نقل شده است. پس این دو نفری که شیخ طوسی و نجاشی نام می‌برند در حقیقت یک نفر هستند و همان صاحب کتاب هستند که شیخ صدوق هم گاه با لقب «الفراء» (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۱/۱۱۶، ۱۲۸) یا «الغازی» (همان، ۱/۲۰۵، ۲۵۳) و گاهی بدون لقب خاصی (همان، ۱/۲۳۵، ۲۷۹)، روایات این کتاب را در عیون آورده است. این کتاب به وسیله محمد جواد حسینی جلالی تحقیق و منتشر شده است (داود بن سلیمان غازی، ۱۴۱۸ق).

۴.۲.۵. کتاب ریان بن صلت

شیخ طوسی ریان بن صلت را صاحب یک کتاب می‌داند، اما از آن نامی نمی‌برد. ولی از آنجا که با طریقی غیر از طریق کتاب «الفرق بین الامه و الال»، آن را نقل می‌کند، احتمالاً این کتاب، کتابی مجزا است. شیخ طوسی این کتاب را از طریق علی بن ابراهیم از پدرش نقل می‌کند (طوسی، الفهرست، ۱۲۹).

شیخ صدوق روایات متعددی از علی بن ابراهیم از پدرش از ریان بن صلت نقل می‌کند که به احتمال بسیار از همین کتاب است (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۲/۵۷، ۶۲، ۱۵۰، ۱۹۰).

۴.۲.۶. کتاب‌های دارم بن قبیصه

دارم بن قبیصه دارمی تیمی سائج، از امام رضا(ع) نقل می‌کند. علی بن محمد بن جعفر

بن عَبَسَه کتاب‌های «وجوه و نظائر» و «الناسخ و المنسوخ» را از دارم از امام نقل می‌کند (نجاشی، ۱۶۲). ابن غضائری درباره او می‌نویسد: یونس بحدیثه و لا یوثق به (ابن غضائری، ۵۸).

شیخ صدوق بیش از ۳۰ روایت را به ترتیب و پشت‌سر هم از ابوبکر محمد بن احمد بن حسین بن یوسف زریق بغدادی از علی بن محمد بن عیینه (عنبنه)، مولی الرشید از دارم از امام نقل می‌کند که به روشنی نشان دهنده نقل از یک کتاب مشخص است. موضوع این روایات ارتباط چندانی به مسئله وجوه و نظائر یا مسئله ناسخ و منسوخ ندارد و احتمالاً از کتاب‌های دیگر نقل شده است (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۲/ ۷۴ - ۸۰ حدیث ۳۱۷ تا ۳۵۰ و ص ۱۳۹ - ۱۴۰، باب ۳۵ حدیث ۱۷ و ۱۸).

۴.۲.۷. کتاب علی بن مهدی رقی

علی بن مهدی رقی انصاری کتابی از امام رضا(ع) روایت می‌کند. احمد بن علی این کتاب را از پدرش روایت کرده است (نجاشی، ۲۷۷). شیخ صدوق یک روایت از این کتاب نقل کرده است (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۱/ ۲۳۶) که احتمال نقل با واسطه از این منبع را تقویت می‌کند.

۴.۲.۸. کتاب عباس بن هلال

عباس بن هلال شامی کتابی از امام روایت کرده است. محمد بن ولید الخزاز راوی این کتاب است. نسخه‌های مختلف از طریق راویان متفاوت از این کتاب موجود بوده است (نجاشی، ۱۴۱۶ ش، ص ۲۸۲). وی از موالیان امام کاظم(ع) به شمار می‌رود (کلینی، ۱۳۶۳ ش، ۲/ ۲۷۵ و ۴۵۳/۶). این کتاب از طریق محمد بن ولید بجلی کوفی در اختیار کشی بوده و روایاتی از آن نقل کرده است (طوسی، اختیار معرفه الرجال ۱/ ۱۶۰ و ۳۳۲۲/۵۹۷، ۶۲۹، ۶۶۲، ۶۸۹).

شیخ صدوق از محمد بن عیسی از وی از امام رضا(ع) روایاتی نقل کرده است (صدوق، ۱۳۶۶، ص ۱۵۲ و ۱۷۹). یعقوب بن یزید هم از وی از امام رضا(ع) روایاتی نقل کرده است (صدوق، ۱۳۸۸، ص ۱۵، ۱۷۲، صدوق، الف، بی تا، ص ۱۵۵).

با توجه به تصریح شیخ صدوق، ابراهیم بن هاشم کوفی نیز از دیگر راویان کتاب است و شیخ صدوق از این طریق روایات کتاب را در من لایحضره الفقیه ذکر می‌کند

(صدوق، من لایحضره الفقیه، ۴/۴۵۵). محمد بن ولید راوی مشهور نیز روایاتی از وی از امام رضا(ع) گزارش کرده است (صدوق، ۱۳۸۸، ص ۱۳۸، صدوق، ۱۳۶۲ ش، ص ۵۸۲، صدوق، ب، بی تا، ۱/۱۳۰). علاوه بر این شیخ دو روایت از این کتاب با واسطه محمد بن ولید در عیون اخبار الرضا(ع) نقل کرده است (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۱/۲۳۱؛ ۲/۸۷).

به نظر می‌رسد شیخ صدوق نسخه‌های مختلف این کتاب را از طریق محمد بن ولید، یعقوب بن یزید، ابراهیم بن هاشم و محمد بن عیسی در اختیار داشته است.

۳.۴. کتاب‌هایی با موضوعات خاص

۳.۴.۱. کتاب الفرق بین الامه و الال، ریان بن صلت

ابوعلی ریان بن صلت اشعری قمی فردی مورد اعتماد از اصحاب امام رضا(ع) است که کلام امام رضا(ع) درباره فرق بین آل و امت را در کتابی جمع کرده است. عبدالله بن جعفر این کتاب را از ریان نقل کرده است، اما در نسخه دیگری از این کتاب نام ریان بن شیبب نوشته شده است (نجاشی، ۱۴۱۶ ش، ص ۱۶۵). ریان بن شیبب دایی معتصم است که در قم ساکن شده و قمی‌ها از او روایت کرده‌اند. او مسائل صباح بن نصر هندی از امام رضا(ع) را در کتابش جمع کرده بود. این کتاب از طریق یحیی بن زکریا لوءلوءی روایت شده است (همان، ۱۶۵). شیخ صدوق روایتی از طریق برقی از ریان بن شیبب دایی معتصم درباره نحوه بیعت مردم با امام رضا(ع) نقل کرده است (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۲/۲۳۹ و ۲۶۵). وی روایتی از علی بن ابراهیم از پدرش از ریان بن شیبب درباره اعتراف هارون به فضیلت امام کاظم(ع)، در حضور مامون نقل کرده است (همان، ۱/۸۷). این روایات ارتباطی با موضوع کتاب ریان بن شیبب ندارند.

شیخ طوسی روایت کرده است که ریان بن صلت به محضر امام رضا(ع) وارد شده و پیراهن و چند درهم که به نام امام مسکوک شده بود را از امام درخواست می‌کند (طوسی، اختیار معرفه الرجال، ۲/۸۲۳ - ۸۲۴).

شیخ صدوق بابی را با عنوان باب ذکر مجلس الرضا(ع)، مع المامون فی الفرق بین العتره و الامه را از ریان بن صلت نقل می‌کند که به احتمال بسیار همان کتابی است که نجاشی از آن نام برده است. شیخ صدوق این کتاب را از طریق محمد بن جعفر حمیری از پدرش از ریان بن صلت نقل می‌کند (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۱/۲۰۷ - ۲۱۸). در این باره

همچنین نک: اثباتی، «منبع‌شناسی و اعتبارسنجی مناظرات امام رضا(ع)»، ۶۸-۶۹).

۴.۳.۲. کتاب العلل فضل بن شاذان (م ۲۶۰)

کتاب العلل از جمله کتاب‌های فضل بن شاذان است که از طریق علی بن احمد نیشابوری به دست نجاشی رسیده است (نجاشی، ۳۰۷). شیخ صدوق به صراحت اعلام کرده که روایات این کتاب را در یک باب به همین نام آورده است (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۱۰۶/۲-۱۲۹ باب ۳۵). شیخ این کتاب را علاوه بر طریق پیش گفته از طریق جعفر بن نعیم بن شاذان از عمویش محمد بن شاذان از فضل روایت کرده است (همان، ۱۲۷/۲).

۴.۳.۳. کتاب محض الاسلام

این کتاب بنا به درخواست مامون و توسط حضرت نگاشته شده است. شیخ این کتاب را در شعبان سال ۳۵۲ در نیشابور از عبدالواحد بن محمد نیشابوری از ابن قتیبه از فضل بن شاذان از امام روایت کرده است (همان، ۱۰۹/۱ و ۱۸۷، ۲/۲۵ و ۲۶). در رجال نجاشی و فهرست شیخ طوسی نامی از این کتاب به میان نیامده است.

۴.۳.۴. کتاب «ذکر مجالس الرضا مع اهل الادیان»

حسن بن محمد بن سهل نوفلی این کتاب را تألیف کرده است (نجاشی، ۳۷). شیخ صدوق باب ۱۲ را با همین نام در حدود ۲۰ صفحه از این کتاب نقل کرده است (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۱۳۹/۱-۱۵۹). باب ۱۳ که شامل مجلس مناظره امام با سلیمان مروزی متکلم خراسان است نیز از همین کتاب گرفته شده است (همان، ۱۵۹/۱-۱۷۰). در این باره همچنین نک: اثباتی، «منبع‌شناسی و اعتبارسنجی مناظرات امام رضا(ع)»، ۶۲-۶۷).

۴.۳.۵. وفاة الرضا(ع)

ابوالصلت عبد السلام بن صالح هروی، فردی مورد اعتماد و صحیح الحدیث است. کتاب وفاة الرضا(ع) از آن اوست (نجاشی، ۲۴۵). شیخ صدوق باب خاصی را در عیون اخبار الرضا (در این باب دو روایت وجود دارد که تنها در یک روایت نام ابوالصلت در سند به چشم می‌خورد و روایت دوم از کتاب‌های صولی نقل شده که در همین نوشتار به آن

پرداخته شده است (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۱/۲۷۴)، به روایات ابوصلت درباره وفات امام رضا (ع) اختصاص داده که احتمالاً از همین کتاب گرفته شده است (همچنین نک: همان، ۱/۲۴۸). او همچنین در امالیش نیز برخی از این روایات را نقل می‌کند (صدوق، ۱۴۱۷ق، شیخ صدوق، ص ۱۲۰).

شیخ صدوق اخبار مربوط به شهادت امام رضا (ع)، را با واسطه یکی از مشایخش از علی بن ابراهیم از پدرش از ابوصلت نقل می‌کند (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۱/۲۴۸، ۲۷۱ و ۲۷۸، صدوق، ۱۴۱۷ق/۱۲۰). علاوه بر این تمیم بن عبدالله بن تمیم قرشی از پدرش از احمد بن علی انصاری گزارش کرده که از ابوصلت درباره علت قتل امام سؤال کرد و ابوصلت تحلیل خود را از علت قتل امام بیان کرد (همان، ۱/۲۶۵).

۴.۳.۶. کتاب الحباء و الشرط

شیخ صدوق متنی را در باب ۴۰ از این کتاب نقل می‌کند و می‌گوید این متن را به صورت وجاده‌ای در بعضی از کتاب‌ها یافته‌ام. «ووجدت فی بعض الکتب نسخه کتاب الحباء و الشرط من الرضا علی بن موسی علیه السلام الی العمال فی شان الفضل بن سهل و اخیه و لم ارو ذلک احد». در پایان این متن هم توقیع حسن بن سهل درباره پایبندی مأمون به این شروط نوشته شده که در آن تاریخ ماه صفر سال ۲۰۲ قید شده است و پس از آن، توقیع امام درباره پایبندی به شروط آمده است (همان، ۲/۱۶۵-۱۷۰). البته در ابتدای متن تاریخ دوشنبه هفتم ماه رمضان سال ۲۰۱ قید شده است (همان، ۲/۱۶۸).

۴.۴. کتاب‌هایی با موضوعات متنوع

۴.۴.۱. الجامع ابن ولید

محمد بن حسن بن ولید مهمترین چهره فقه و حدیث شیعه در قم در عصر خودش بود. کتاب تفسیر القران و کتاب الجامع از آثار اوست وی در سال ۳۴۳ از دنیا رفت (نجاشی، ۳۸۳). شیخ صدوق زیارتی را در کتابش آورده که خود می‌نویسد این زیارت را شیخ ما محمد بن حسن در جامعش آورده است (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۱/۳۰۰ - ۳۰۴). او بیش از ۵۰ روایت دیگر نیز از ابن ولید آورده است که به احتمال بسیار از همین کتاب اخذ شده است. از جمله نصوصی درباره امامت امام رضا (ع) (همان، ۱/۳۱۱ ح ۲ و ۳،

ص ۳۲ و ۳۳، ح ۶ و ۸ و ۹، ص ۳۶، ح ۱۴، و ص ۳۹ و ۴۰، ح ۲۳ و ۲۷) و حدیث لوح جابر (همان، ۴۸/۱) و ...

۴.۴.۲. نوادر الحکمه

محمد بن احمد بن یحیی بن عمران اشعری صاحب کتاب‌های متعدد از جمله نوادر الحکمه است. نوادر الحکمه کتابی مشهور با مطالبی متنوع بود (نجاشی، ۱۴۱۶ ش، ۳۴۸-۳۴۹).

مطالبی را که شیخ صدوق از وی نقل می‌کند، با یک سند مشخص و تکراری نقل شده که به احتمال زیاد سند کتابی است که شیخ در اختیار داشته است. با توجه به تنوع مطالب نقل شده از این کتاب، احتمالاً این منبع همان نوادر الحکمه بوده است. شیخ صدوق از طریق محمد بن یحیی العطار و احمد بن ادریس از نوادر الحکمه روایت می‌کند (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۳۳/۱-۳۳۲، ۳۵، ۲۳۳، ۲۵۰، ۲۵۲، ۲۶۰، ۲۷۵، ۲۷۶، ۱۹/۲، ۲۰، ۹۰، ۱۷۷، ۱۹۹، ۲۲۳).

۴.۴.۳. کتاب الرحمه

سعد بن عبد الله اشعری از بزرگان شیعه در شهر قم که کتاب‌های متعددی تألیف کرده است، از جمله آن‌ها کتاب الرحمه است. وی در سال ۲۹۹ یا ۳۰۱ از دنیا رفت (نجاشی، ۱۷۷-۱۷۸).

شیخ صدوق پس از نقل روایتی از محمد بن عبد الله المسمعی می‌نویسد: استادم ابن ولید در مورد این راوی نظر خوبی نداشت، ولی چون این حدیث در کتاب الرحمه بود و آن را بر استادم ابن ولید خواندم و او آن را انکار نکرد و آن را بر من روایت کرد، آن را ذکر می‌کنم (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۲۲/۲-۲۴).

۴.۵. کتاب‌های تاریخی و ادبی

۴.۵.۱. کتاب محمد بن حبیب ضبی

شیخ صدوق اشعری از کتاب محمد بن حبیب ضبی نقل می‌کند (همان، ۲۸۱/۲ - ۲۸۲). از این شخص نامی در منابع رجالی شیعه و سنی نیامده است (شوشتری، ۱۴۱۹ ق، ۱۸۱/۹، نمازی، ۱۴۱۲ ق، ۱۵/۷). برخی اشعار وی را سید محسن امین در

اعیان الشیعه ذکر کرده است (امین، بی‌تا، ۹/ ۱۳۸ - ۱۳۹). غیر از وی فردی به نام محمد بن حبیب وجود دارد که ابن ندیم و دیگران به تفصیل شرح حال او را آورده‌اند. او شاعر، مورخ و صاحب کتاب‌های متعددی از جمله المحبر است (ابن ندیم، بی‌تا، ۱۱۹). اما محمد بن حبیب ضَبی شاعری شیعه مسلک است که در وصف امام علی (ع) نیز شعری سروده است. مرزبانی (۳۸۳ق)، در معجم الشعراء و جمال الدین قفطی (۶۴۶ق) در المحمدون من الشعراء وی را در زمره شاعران شیعی آورده‌اند و با توجه به قرائن مختلف وی در نیمه دوم قرن سوم هجری شاعری نامدار و پر آوازه بوده است (قصیده محمد بن حبیب ضَبی در ستایش امام رضا (ع)، نشریه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد، بهار ۷۳، شماره ۲۹، صص ۹۲-۱۰۴، صص ۹۳-۹۵).

۴.۵.۲. اخبار خراسان ابو علی حسین بن احمد السلامی

حاجی خلیفه در معرفی کتاب‌های تاریخ خراسان از تاریخ ولات خراسان ابوالحسین سلامی یاد می‌کند و نام او را محمد بن عبدالله و متوفای ۳۹۳ می‌داند (کشف الظنون، ۲۹۲/۱). این کتاب امروزه مفقود است، ولی ابن خلکان از آن زیاد نقل کرده و نام او را ابو الحسین علی بن احمد السلامی ثبت کرده است (ابن خلکان، بی‌تا، ۵۲۱/۲، ۸۸/۳، ۴۱/۴ و ۳۵۷/۵). مغلطای بخشی از تاریخ خراسان را نقل کرده با این تفاوت که کنیه حسین بن احمد را ابو العباس ذکر کرده و نه ابوعلی (مغلطای، ۱۴۲۲ق، ۲۶۹/۲-۲۷۰). این کتاب به تازگی به همت آقای محمد علی کاظم‌بیگی بازسازی و به وسیله انتشارات میراث مکتوب در سال ۱۳۹۰ منتشر شده است.

شیخ صدوق می‌نویسد: عده‌ای بر این باورند که انتخاب امام به عنوان ولیعهد، پیشنهاد سهل بن زیاد بود و از جمله این افراد حسین بن احمد سلامی است که در کتابی که درباره اخبار خراسان نوشته به این مطلب اشاره می‌کند. شیخ در ادامه بخشی از این کتاب را ذکر می‌کند (صدوق، عیون اخبار الرضا (ع)، ۱۷۵/۲ - ۱۷۷). در نهایت شیخ این نظر را نمی‌پذیرد و می‌نویسد قول صحیح به نظر من این است که مامون برای انجام نذری که داشت امام را به عنوان ولیعهد انتخاب کرد (همان، ۱۷۷/۲).

۴.۵.۳. کتاب‌های ابو بکر صولی

ابوبکر، محمد بن یحیی بن عبد الله بن عباس، صولی محدث، مورخ، شاعر و ادیب بزرگ

سنی و صاحب کتاب‌های بسیار است. او ندیم تعدادی از خلفای عباسی بوده است. او علاوه بر برخی کتب حدیثی، اخبار و اشعار خلفاء، وزراء، شعرا و بزرگان را جمع و تألیف کرده است و کتابخانه بزرگی داشته است. او در سال ۳۳۵ یا ۳۳۶ در بصره از دنیا رفت (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ق، ۱۹۸/۴-۲۰۲؛ ذهبی، ۱۴۱۳ق، ۱۵/۳۰۱-۳۰۲). ابن‌ندیم علت زندگی و مرگ مخفیانه او را در بصره مربوط به مطلبی می‌داند که او درباره علی(ع)، نقل کرده بود و از این رو عده‌ای تصمیم به قتل او گرفتند (ابن‌ندیم، بی‌تا، ۱۶۷-۱۶۸).

شیخ صدوق روایات و اخباری را از او درباره مادر امام رضا (ع) و همچنین تاریخ و وقایع مربوط به امام کاظم(ع)، تاریخ امام رضا (ع) و شهادت ایشان و موارد دیگر نقل می‌کند. شیخ تعدادی از این روایات را در سال ۳۵۲ از حسین بن احمد بیهقی در نیشابور شنیده است که او هم این روایات را از صولی دریافت کرده است (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۲۴/۱-۲۶، ۱۲۹، ۹۳/۲-۹۴، ۱۳۵-۱۳۸، ۱۵۳-۱۵۴، ۱۵۵-۱۶۰، ۱۷۴-۱۷۵، ۱۷۰، ۱۹۱-۱۹۷، ۲۴۳-۲۴۵، ۲۵۵-۲۵۶، ۲۵۸، ۲۶۱-۲۶۲، ۲۶۶-۲۶۸، ۲۷۴، ۲۸۱-۲۸۴). برخی از این روایات را هم از طریق محمد بن ابراهیم بن اسحاق طالقانی (همان، ۷۰/۱-۷۳، ۸۲، ۸۴)؛ احمد بن یحیی المکتب (همان، ۲۲۵/۱-۲۲۶) و محمد بن صقر الغسانی (همان، ۱۵۵/۲)، روایت کرده است (در این باره همچنین نک: بازیابی متون کهن امامیه در آثار شیخ صدوق، ۱۷-۲۰ و همچنین نک: اثباتی، «منبع-شناسی و اعتبارسنجی مناظرات امام رضا (ع)»، ۷۱ و ۷۲).

۴.۶. سایر منابع

۴.۶.۱. کتاب‌های عبد‌العزیز بن یحیی جلودی

عبد‌العزیز بن یحیی جلودی از بزرگان شیعه و مورخان مشهور بصری است. کتاب مناظرات علی بن موسی(ع) از جمله کتاب‌های او است (نجاشی، ۲۴۴). شیخ صدوق روایتی از وی درباره پیش‌بینی حضرت رسول(ص)، درباره دفن امام رضا(ع)، در خراسان نقل کرده است (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۲۸۶/۲).

۴.۶.۲. کتاب‌های داوود بن قاسم جعفری

ابوهاشم، داوود بن قاسم جعفری از اهالی بغداد است که از زمان امام رضا (ع)، تا امام

زمان (عج) را درک کرده و از ایشان روایت می‌کند. او صاحب اخبار و مسائلی است. برقی راوی کتاب اوست (طوسی، الفهرست، ۱۲۴).
شیخ صدوق روایاتی را از طریق برقی از این کتاب نقل می‌کند (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۶۷/۱-۶۹، ۲۵۱/۲، ص ۲۸۶).

۴.۶.۳. کتاب علی بن معبد یا حسین بن خالد صیرفی

یکی از اسناد پرتکرار روایات کتاب عیون اخبار الرضا(ع) به صورت زیر است:
علی بن ابراهیم بن هاشم از پدرش از علی بن معبد از حسین بن خالد از امام رضا(ع).

با توجه به قرائن منظور از حسین بن خالد، حسین بن خالد صیرفی است که لقب او در برخی از روایات این کتاب هم تکرار شده است. اما برای این شخص کتاب خاصی در منابع فهرست نسبت داده نشده است (خویی، ۱۴۱۳ق، ۲۴۹/۶-۲۵۲). علی بن معبد از اصحاب امام هادی (ع) و صاحب کتابی است که ابراهیم بن هاشم یکی از روایان آن است (طوسی، الرجال، ۳۸۸؛ همان، الفهرست، ۱۵۱؛ نجاشی، ۲۷۳).

در سند شیخ صدوق هم علی بن ابراهیم این روایات را از ابراهیم بن هاشم از علی بن معبد روایت کرده است. بنا بر این احتمال اینکه این روایات از کتاب علی بن معبد باشند تقویت می‌شود. در این صورت باید گفت علی بن معبد تمام یا بخش مهمی از روایات کتابش را از کتاب مقفود حسین بن خالد گرفته است یا مستقیماً از او شنیده است (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۱۱۰۹۰/۱ (به اشتباه علی بن سعید آمده است)، ۱۲۲، ۱۲۴، ۱۲۹، ۱۳۰، ۲۰۳، ۲۳۹، ۲۶۲، ۲۶۴، ۲۷۳، ۲۸۰، ۹/۲، ۱۶، ۵۵، ۶۱، ۸۲، ۸۹، ۲۱۸).

۴.۶.۴. کتاب احمد بن علی انصاری

یکی از سندهای پرتکرار روایات عیون اخبار الرضا (ع) سند: تمیم بن عبد الله بن تمیم از پدرش از احمد بن علی انصاری است (همان، ۱۵/۱، ۲۶، ۹۴، ۱۲۳، ۲۴۴، ۲۵/۲، ۵۶، ۹۲، ۱۴۷، ۱۹۴، ۱۹۹، ۲۱۶، ۲۱۹، ۲۶۰، ۲۶۵، ۲۸۰، ۲۹۱).

ابوعلی، احمد بن علی انصاری فردی ضعیف است و در سال ۳۱۸ از دنیا رفت (ذهبی، میزان الاعتدال، ۱۲۰/۱؛ ابن حجر عسقلانی، لسان المیزان، ۲۲۳/۱). با توجه به تاریخ وفات این شخص باید گفت: وی نمی‌توانسته از ابا صلت روایت کند، پس این

شخصی که در منابع اهل سنت تضعیف شده، راوی از اباضیت نیست. این شخص ناشناخته است. ابوالفضل، تمیم بن عبدالله بن تمیم قرشی حمیری که صدوق از او روایت می‌کند و او را با عبارت رضی الله عنه دعا می‌کند، فردی ضعیف است (ابن غضائری، ۴۵؛ علامه حلی، ۳۲۹؛ نمازی، ۷۴/۲). پدرش عبد الله بن تمیم در منابع رجالی معرفی نشده است (نمازی، ۴۹۵/۴).

از آنجا که در منابع رجالی برای هیچ‌یک از افراد نامبرده کتابی شناخته نشده است و از آنجا که این سند تکرار می‌شود، به احتمال بسیار این روایات از کتابی ناشناخته از احمد بن علی انصاری است. احتمال اینکه بعضی از این روایات هم از کتاب دیگری باشد که به وسیله این سند نقل شده وجود دارد، با توجه به اینکه احمد بن علی انصاری بسیاری از این روایات را از اباضیت نقل می‌کند، این احتمال که بخشی از این مطالب از کتاب‌های اباضیت باشد وجود دارد (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۱۲۳/۱، ۲۴۹، ۲/۲۵، ۵۶، ۹۲ و ... در این باره همچنین نک: اثباتی، «منبع‌شناسی و اعتبارسنجی مناظرات امام رضا (ع)»، ۵۴-۵۵).

۴.۶.۵. کتاب محمد بن جعفر اسدی

محمد بن جعفر اسدی کوفی، مشهور به محمد بن ابی عبد الله (۳۱۲ ق)، ساکن ری، فردی مورد اعتماد و صاحب چندین کتاب از جمله کتاب الجبر و التشبیه، و الرد علی اهل الاستطاعه است (نجاشی، ۳۷۲؛ طوسی، الفهرست، ۲۳۰).

شیخ صدوق کتاب وی را از چند نفر از مشایخ خود روایت می‌کند. این افراد شامل: علی بن احمد بن محمد بن عمران الدقاق، محمد بن احمد السنانی، علی بن عبد الله الوراق و الحسین بن ابراهیم است (صدوق، عیون اخبار الرضا(ع)، ۹۵/۲؛ همچنین نک: ۱۵/۱، ۲۲، ۱۳ و ...).

۵. ارجاع به کتاب‌های دیگر

شیخ صدوق در حین تدوین کتاب عیون اخبار الرضا(ع)، گاهی به کتاب‌های دیگر خودش ارجاع می‌دهد، از جمله به کتاب مولد فاطمه علیها السلام و فضائلها (همان، ۲۰۳/۱؛ معانی الاخبار (همان، ۲۸۵/۱)؛ الخصال (همان، ۵۶/۱)؛ کتاب النبوه (همان، ۲۸۵/۱، ۱۹۱)؛ کتاب ابطال الغلو و التفویض (همان، ۲۲۰/۲)؛ کمال الدین و تمام النعمه

فی اثبات الغیبه و کشف الحیره (همان، ۵۷/۱، ۶۹) و کتاب علل الشرایع و الاحکام و الاسباب (همان، ۹۲/۲).

لیست مهمترین منابع بر اساس میزان نقل

ردیف	نام کتاب	نویسنده	اعتبار نویسنده	تعداد روایات
۱	نسخه ای از روایات امام رضا (ع)	عبدالله بن احمد طائی	مدح یا ذم نشده	۱۸۶
۲	العلل	فضل بن شاذان	مورد اعتماد	متن طولانی شامل بیان علت بیش از ۱۰۵ مساله
۳	نسخه ای از روایات امام رضا (ع)	عبدالله بن محمد تیمی رازی	مدح یا ذم نشده	۱۰۰
۴	مسائل	محمد بن سنان	مورد اختلاف	متن طولانی شامل بیان علت ۵۲ مورد از احکام
۵	الجامع	محمد بن حسن بن ولید	مورد اعتماد	بیش از ۵۰
۶	کتاب (نامشخص)	ابوبکر صولی	مورخ سنی	حدود ۵۰ روایت و گزارش
۷	محض الاسلام	منسوب به امام رضا (ع)	انتساب کتاب ثابت نشده	متن طولانی بیان بیش از ۳۲ مورد از احکام و عقاید
۸	التاسخ والمنسوخ یا الوجوه والنظائر	دارم بن قبیصه	تضعیف ابن غضائری	۳۰
۹	کتاب (نامشخص)	محمد بن جعفر اسدی	مورد اعتماد	حدود ۲۶ روایت
۱۰	نسخه ای از روایات امام رضا (ع)	حسن بن علی بن فضال	مورد اعتماد	۲۰
۱۱	کتاب (نامشخص)	علی بن معبد یا حسین بن خالد	مدح یا ذم ندارند	حدود ۲۰ روایت
۱۲	کتاب (نامشخص)	احمد بن علی انصاری	ناشناخته	حدود ۲۰ روایت
۱۳	نوادیر الحکمه	محمد بن احمد بن یحیی اشعری	مورد اعتماد	بیش از ۱۵
۱۴	الفرق بین الامه و الال	ریان بن صلت	مورد اعتماد	روایت طولانی
۱۵	ذکر مجالس الرضا مع اهل الادیان	حسن بن محمد بن سهل نوفلی	مورد اعتماد	متن طولانی
۱۶	الحیاء و الشرط	منسوب به امام رضا (ع)	انتساب ثابت نشده	متن طولانی
۱۷	مسائل	یاسر خادم	مدح و ذم نشده	بیش از ۱۵ روایت
۱۸	مسائل الرضا (ع)	حسن بن علی الوشاء	مورد اعتماد	حدود ۱۵ روایت
۱۹	کتاب	داود بن سلیمان غازی قزوینی	مدح و ذم نشده	بیش از ۱۰
۲۰	مسائل	ابراهیم بن ابی محمود خراسانی	مدح و ذم نشده	حدود ۱۰

۲۱	کتاب	حسن بن جهم بن بکیر بن اعین	مورد اعتماد	۷
۲۲	کتاب	ریان بن صلت	مورد اعتماد	بیش از ۵
۲۳	کتاب(نامشخص)	داوود بن قاسم جعفری	مورد اعتماد	بیش از ۵
۲۴	وفات الرضا (ع)	ابو الصلت هروی	مورد اعتماد	۴
۲۵	کتاب	عباس بن هلال شامی	ملح و ذم ندارد	۲
۲۶	مسائل	سعد بن سعد اشعری	مورد اعتماد	۲
۲۷	مسائل	فتح بن یزید جرجانی	مجهول	۱
۲۸	کتاب(نامشخص)	عبد العزیز بن یحیی جلودی	مورد اعتماد	۱
۲۹	کتاب الرحمة	سعد بن عبد الله اشعری	مورد اعتماد	۱
۳۰	کتاب	علی بن مهدی رقی	ملح و ذم ندارد	۱
۳۱	مسائل	احمد بن عمر الحلال	مورد اعتماد	۱
۳۲	کتاب	محمد بن حبیب ضبی	ناشناخته	یک شعر در رئای امام
۳۳	اخبار خراسان	ابو علی حسین بن احمد السلاوی	مورخ سنی	متن تاریخی و تحلیل

نتیجه‌گیری

- در این نوشته بیش از ۳۰ مورد از منابع روایات رضوی که شیخ صدوق از آن‌ها استفاده کرده است، شناسایی شد. با استفاده از نتایج این پژوهش و مطالعات دیگر در این زمینه، راه برای بازسازی متون از بین رفته هموارتر می‌شود.
- تعدادی از کتاب‌های اصحاب امام رضا(ع) تا زمان شیخ صدوق موجود بوده و شیخ از آن‌ها بهره گرفته است. از جمله آن‌ها می‌توان به کتاب‌های مسائل حسن بن علی الوشاء، محمد بن سنان، یاسر خادم، ابراهیم بن ابی محمود و فتح بن یزید جرجانی اشاره کرد.
- برخی از کتاب‌هایی که با موضوعات خاص تألیف شده بودند، در یک باب که معمولاً نام کتاب یا نامی نزدیک به آن دارد، گنجانده شده‌اند. کتاب‌های «الفرق بین الامه و الال»، اثر ریان بن صلت، «العلل» فضل بن شاذان، «مسائل» محمد بن سنان، «ذکر مجلس الرضا مع اهل الادیان»، اثر نوفلی، «وفاة الرضا»، تألیف اباصلت هروی از این جمله‌اند.
- شیخ صدوق از کتاب‌هایی که پس از امام رضا(ع) تألیف شده و سخنان ایشان را نقل کرده بود نیز استفاده می‌کند و گاهی حتی روایاتی را از کتاب‌های مشایخ خودش

مانند ابن ولید نقل می‌کند.

۵. شیخ صدوق از آثار مورخانی مانند ابوبکر صولی و شاعرانی مانند محمد بن حبیب ضبی نیز استفاده کرده است.

۶. شیخ صدوق به منابع مورد استفاده خود سندی داشته است و در یک مورد که کتاب به صورت وجاده‌ای به دستش رسیده است، به آن تصریح کرده است.

۷. شیخ صدوق برخی از رساله‌ها و نسخه‌های کوچک درباره روایات امام رضا (ع) را در کتاب عیون اخبار الرضا(ع) نقل کرده و به این طریق مانع از بین رفتن محتوای آن‌ها شده است.

منابع

۱. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، لسان المیزان، چاپ دوم، بیروت، مؤسسه‌ی الأعلمی، ۱۳۹۱ق.
۲. ابن خلکان، ابوالعباس احمد بن محمد، وفيات الأعیان وأنباء أبناء الزمان، تحقیق: احسان عباس، لبنان، دارالثقافه، بی‌تا.
۳. ابن غضائری، احمد بن حسین، رجال ابن غضائری، تحقیق: سید محمد رضا جلالی، دارالحدیث، ۱۳۸۰ش.
۴. اثباتی، اسماعیل «منبع‌شناسی و اعتبارسنجی مناظرات امام رضا(ع)»، حدیث پژوهی، سال ۱۳، شماره ۲۶، پاییز و زمستان ۱۴۰۰ش.
۵. امین، سید محسن، اعیان الشیعة، تحقیق: حسن الأمين، بیروت، دار التعارف للمطبوعات، بی‌تا.
۶. خطیب بغدادی، احمد بن علی، تاریخ بغداد، تحقیق: مصطفی عبد القادر عطا، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۷ق.
۷. خوبی، ابوالقاسم، معجم رجال الحدیث، چاپ پنجم، ۱۴۱۳ق.
۸. داود بن سلیمان الغازی، مسند الرضا(ع)، تحقیق: محمد جواد حسینی جلالی، انتشارات مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۱۸ق.
۹. ذهبی، محمد بن احمد، سیر اعلام النبلاء، تحقیق: حسین الأسد، چاپ هفتم، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۱۳ق.
۱۰. -----، میزان الاعتدال، تحقیق: علی محمد البجاوی، بیروت، دارالمعرفه، ۱۹۶۳م.
۱۱. رحمتی، محمد کاظم، بازیابی متون کهن امامیه در آثار شیخ صدوق، حدیث اندیشه، شماره اول، بهار و تابستان، ۱۳۸۵ش.
۱۲. شوشتری، محمد تقی، قاموس الرجال، قم، مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۹ق.
۱۳. صدوق، محمد بن علی (د. ۳۸۱ق)، التوحید، تصحیح و تعلیق: حسینی تهرانی، سید هاشم، قم، مؤسسه نشر اسلامی، بی‌تا.
۱۴. -----، علل الشرایع، تقدیم: سید محمد صادق بحر العلوم، نجف، المکتبه الحیدریه، بی‌تا.
۱۵. -----، من لا یحضره الفقیه، تصحیح: غفاری، علی اکبر، چاپ دوم، قم، نشر اسلامی، بی‌تا.
۱۶. -----، الخصال، تصحیح: غفاری، علی اکبر، بی‌تا، ۱۳۶۲ش.
۱۷. -----، عیون اخبار الرضا(ع)، تصحیح: اعلمی، حسین، بیروت، اعلمی.
۱۸. -----، ۱۳۶۲، کمال الدین و تمام النعمه، تصحیح: غفاری، علی اکبر، قم، انتشارات اسلامی، ۱۴۰۴ق.
۱۹. -----، معانی الاخبار، تصحیح: غفاری، علی اکبر، قم، نشر اسلامی، ۱۳۳۸ش.
۲۰. -----، امالی، قم، مؤسسه بعثت، ۱۴۱۷ق.
۲۱. -----، ثواب الاعمال، قم، منشورات شریف رضی، ۱۳۶۶ش.
۲۲. طوسی، محمد بن حسن (۳۸۵ - ۴۶۰ق)، اختیار معرفة الرجال، تصحیح و تعلیق: میر داماد استرآبادی، تحقیق: رجائی، سید مهدی، قم، مؤسسه آل‌البتیت(ع)، ۱۴۰۴ق.

۲۳. -----، الرجال، تحقیق: قیومی، جواد، قم، مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۵ق.
۲۴. -----، الفهرست، تحقیق: قیومی، جواد، نشر الفقاهه، ۱۴۱۷ق.
۲۵. علامه حلی، جمال الدین حسن بن یوسف بن مطهر (۶۴۸ - ۷۲۶ق)، خلاصة الاقوال، تحقیق: قیومی، جواد، قم، مؤسسه نشر الفقاهه، ۱۴۱۷ق.
۲۶. کلینی، محمد بن یعقوب (د. ۳۲۹)، الکافی، تصحیح: غفاری، علی اکبر، تهران، دارالکتب الاسلامیه ۱۳۶۳ش.
۲۷. مغلطای بن قلیچ، علاء الدین، اکمال تهذیب الکیمال فی أسماء الرجال، الفاروق الحدیثه للطباعة والنشر، ۱۴۲۲ق.
۲۸. مزی، یوسف، تهذیب الکیمال، تحقیق: بشار عواد معروف، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۴۰۶ق.
۲۹. مهدوی دامغانی، محمود، «قصیده محمد بن حبیب ضبی در ستایش امام رضا(ع)»، نشریه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فردوسی مشهد، سال ۱۳۷۳ش، بهار ۷۳، شماره ۲۹، صص ۹۲-۱۰۴.
۳۰. الندیم، محمد بن اسحاق (د. ۴۳۸ق)، الفهرست، تحقیق: تجدد، رضا، قم، بی نا، بی تا.
۳۱. نجاشی، ابوالعباس احمد بن علی (۳۷۳ - ۴۵۰ق)، رجال النجاشی، چاپ پنجم، قم، انتشارات اسلامی، ۱۴۱۶ق.
۳۲. نمازی شاهرودی، علی بن محمد (۱۳۳۳ - ۱۴۰۵ق)، مستدرکات علم رجال الحدیث، تهران، شفق، ۱۴۱۲ق.

